
***В.Ю. Жарких,**
кандидат філософських наук,
доцент Одеського національного політехнічного університету*

ЛОГІКА ВІДНОШЕННЯ В АНТИНОМІЇ “ІСТИНА – ПОМИЛКА” В АНАЛІЗІ Ф.К.С. ШИЛЛЕРА

Питання про те, що вважати достатньою підставою для визначення істинності слова, символу, ідеї або вірування як для окремої людини, так і для суспільства в цілому, обговорюється у філософії давно. Саме поняття “істина” було введено Парменідом як антитеза “думці” В цій антиномії рухливість і певна суб'єктивність думки протиставлялася стійкості і непорушності того, що приймалося, як істина. Головним критерієм істини тому визнавалася постійність. Думка про неспростовність і незмінну якість істини залишалася відправною в світових філософських теоріях протягом тривалого часу як в західній, так і в східній традиції. У філософії Відродження і в пізніших теоріях поняття “істина” витлумачувалося з іншої точки зору. Істина розглядалась в контексті атрибутивного//референціального знання з емпіричним. В аналізі змісту дихотомії істина//помилковість враховується інформація, що міститься в індивідуальних концептуальних системах носіїв природної мови. Велике значення надається тому, наскільки ефективно і ясно використовуються мовні засоби, оскільки вербальний вираз визнається одним з інструментів презентації значення [1].

Філософи обговорюють способи, аргументи і методи для оцінки подій, відчуттів і дій, які відбуваються в людському спілкуванні і житті. В їх концепціях розглядаються уявлення про істину в життєвому досвіді людини і пропонуються обґрунтовані пояснення проблем, пов'язаних з тим, як відрізнити істину від помилки, правду від неправди. Важливо, що істина розглядається в ракурсі гуманістичних цінностей. Атрибути “істинний//помилковий” розуміються і використовуються в термінах схвалення або засудження. Вони застосовуються як позитивна або негативна оцінка [2, 169], що визначає як когнітивні розумові процеси, так і поведінкові моделі суспільного буття. Істинність (true) є єдиним способом мислення [3, 131], так само, як правильність (right) визначає характер поведінки людини.

Теорії, що тлумачать “істину”, не відмовляються від тези про постійність істини. Це загальне твердження доповнюється концепціями, які ґрунтуються на двох взаємопов'язаних постулатах. Відправною точкою для їх побудови є твердження про те, що, з одного боку, важливим інструментом пізнання є логіка. Раціональне знання досягається завдяки просуванню від передумов, припущень (premises) до логічних висновків і побудов. Метою логічних побудов визнається прагнення забезпечити канонічні інструменти, правила, які могли б перешкоджати зайвому абстрагуванню думки і виникненню помилок. Водночас висловлюється попередження, що не слід перебільшувати значення і важливість логічних висновків. Стрункість і уявна неспростовність логічних міркувань часто переконують в істинності того, що насправді не є істинним. З іншого боку, крім знання, здобутого логічним шляхом, існує істина, досягнута інтуїтивно на основі життєвого досвіду безпосереднього споглядання. Останнє дає уявлення про реальність, підтверджує її автентичність і робить істотний внесок у визначення істини. Проте він не є безпомилковим шляхом пізнання. Істинне знання охоплює всю сукупність ознак і властивостей явища, що спостерігається. Воно вимагає від людини здатності сприймати всю повноту якостей, властивостей, ознак і функцій об'єкта, що, у свою чергу, припускає значну концентрацію уваги і відповідну компетентність спостережувача. Як правило, людина сприймає яскраві або несподівані ознаки і властивості об'єкта, що спостерігається. Відсутність спостережливості, терпіння і

чесності може призвести до помилкових висновків щодо істинності або помилковості спостережуваного явища.

У східній філософській традиції ця проблема розглядалася з позиції відповідності/невідповідності реальності. Поняття “обґрунтованості, правильності” (validity) розумілося, як якість істини, знання, знайденого за допомогою порівняння з дійсним станом речей. Як шляхи пізнання істини розрізнялися безпосереднє інтуїтивне знання і логічне знання. Перше є результатом особистого, неупередженого споглядання (witnessing), а друге досягається в процесі дослідження. Знання є істинним завдяки збігу з істинністю речей, тоді як істинність останніх не потребує підтвердження. З факту, що речі визначені (affirmed), випливає, що вони існують як встановлені (fixed) і істинні. Поняття “нерухомість, стійкість” (fixity) тісно пов'язані з поняттям “істина” в арабській філософії [4, 437]. Термін “річ” що звичайно розуміється як “щось” встановлене і яке служить основою для побудови істини, фактично має те саме значення, що і “істина”.

У ХХ ст. були запропоновані радикальні теорії, концепції яких в певному розумінні позбавляють проблему “істини” філософського статусу. Мінімалістська теорія істини (minimalist or deflationary theory) заснована на концепції, згідно з якою використання такого терміну, як “істинний” (true) в характеристиці твердження, не повідомляє про це твердження нічого істотного. Це визначення ніяк не розкриває його природу або зміст. Назва “істина, істинний” є інструментом (tool), який використовується в дискурсі для виразу згоди або для того, щоб сформулювати узагальнення. Істина, таким чином, визнається функціональною апроксимацією реальності. Існує думка [5], що концепція “істина” включає дихотомію “суб'єктивність//об'єктивність”. Згідно з цією думкою істиною є будь-яке твердження, щодо якого була або могла бути досягнута угода в групі людей. Справедливість істини виявляється тією мірою, якою вона відповідає світогляду, який в цій групі превалує. Її суб'єктивний характер виявляється також і в тому, що об'єктивне ставлення до предметів, що належать до категорії особистих істин, не може прояснити те, що є дійсно найістотнішим для життя даної окремої людини Істину слід використовувати доти, доки вона сприяє життю і підтримує волю. Неправда, помилковість можуть бути більш переважними, якщо в результаті помилкових тверджень життєві сили здобувають новий імпульс до розвитку [6]. Об'єктивні істини стосуються існування людини, а суб'єктивні – способу його життя. Об'єктивні істини мають значення і необхідні, але вони охоплюють вузьку сферу (perspective), яка має дуже мало спільного з дійсним життям людини [7]. Істина, як суб'єктивна, так і об'єктивна [8], є поняттям, яке видозмінюється залежно від напрямку і рівня пізнання протягом всієї історії людства.

Проблема “істини” була однією з найважливіших в концепціях прагматичної теорії. Ч.С. Пірс, У.Джеймс і особливо Ф.К.С. Шиллер розглядали істину, насамперед, з позицій її практичної корисності. Істина є якістю, цінність якої підтверджується її ефективністю в практичній діяльності [3, 138]. Корисність (utility) визнається істотною ознакою істини. Переконавання, які ведуть до якнайкращих результатів, є виправданням будь-яких дій. Все, що сприяє успіху, є істинним.

Шиллер, як один із засновників прагматизму, природно, поділяв цю точку зору. Він відзначав, що використання поняття “істина” характерне тільки для людини [8, 143]. Будучи специфічною особливістю людського розуму, істина повинна включати дві життєво важливі характеристики: вона не повинна бути формальною і повинна бути практично застосовною [10, 183]. При формальному підході всі думки і твердження оцінюються винятково за поверховими критеріями відповідності формам прийнятих правил. Помилковим в такій процедурі є неможливість відділити істинне від помилкового, зміст думки зводиться до чисто вербального виразу заявки, претензії на істину (truth-claim). Практично непридатну істину, з іншого боку, слід визнати за безглуздя, оскільки вона не відповідає умовам людського знання.

Поняття “істина”, вважав Шиллер, визначається як антитеза “помилковості”, так само, як значення “істинний” – протилежність значенню “помилковий”. Використання

визначень “істинний//помилковий” в людському досвіді аналогічно використанню будь-яких інших прикметників. Кажучи “істинний або помилковий”, людина висловлює думку, яка кваліфікує предмет або явище щодо того, як вони відповідають всій сукупності якостей, що виражаються даним поняттям. Якби всі думки, які включають твердження “істинний//помилковий”, дійсно заслуговували їх, не виникало б труднощів у визначенні поняття “істина”. Всі речі були б істинними або помилковими, як вони бувають солодкими, кислими або зеленими. В галузі пізнання, як правило, так не буває. Надії часто виявляються незбутніми, претензії і вимоги – нездійсненними. Істини можуть виявитися помилковими, брехня і помилки так само поширені в світі, як і зло. В дискусії про істину Шиллер пропонував брати до уваги два міркування. По-перше, проблема “істини” повинна сприйматися в розширеному значенні і включати поняття “помилковість”. По-друге, оскільки не все, що претендує на істину, є істинним, необхідно відрізнити первинну заявку на істину (truth-claim) від того результату, який згодом виправдає, підтвердить або спростує її. Будь-яка думка, добра або погана, істинна або помилкова, претендує на істину. Істина, таким чином, на певному етапі свого існування стає невизначеною, неясною (ambiguous). Вона спочатку може означати заявку, претензію на істину, яка може виявитися правильною, а може – і помилковою. Претензія, заявка на істину завжди сприймається з побоюванням і підозрою, тому що невідомо чи дійсно вона істинна. В понятті “істина”, таким чином, присутні сумнів, невизначеність, без подолання яких неможливо однозначно встановити її якість. Шиллер вважав, що для того, щоб усунути таку неясність, необхідно зрозуміти, як відрізнити істину від простої заявки на неї і як заявка на істину може бути підтверджена (validated) безумовно [9, 59]. Це тим необхідніше зробити, оскільки формальна заявка на істину співіснує (is coextensive) з логічною думкою. Будь-яку думку можна неправильно тлумачити і прийняти не підтверджену заявку за істинну. Життєво важливо знайти спосіб визначити, стосується думка області “істина//помилковість” чи є частиною системи перевірених істин. Якщо цього не зробити, небезпека помилки стає очевидною. Ця небезпека стає тим більше серйозною, якщо семантично правильно побудовані думки сприймаються поза системою логічно пов'язаних з ними практичних обставин їх можливого використання. Вербальна форма, сама по собі [9, 147], не дає можливості визначити якість і цінність думки. Те, що будь-яка думка претендує на істину, є просто лінгвістичним фактом. Помилково тому вважати, що, якщо форма відкрито не виражає ні обмежень, ні умов, її істинність абсолютна, безумовна і незмінна. Якщо слідувати тільки формальним конструкціям вербального виразу, всі думки є істинними. Жодне з них не можна кваліфікувати, як помилкове. Згідно з принципами формальної логіки [11, 350] семантична і морфологічна якість вербального виразу є чимось абстрактним, невід'ємним, раз і назавжди встановленим і незалежним від вживання (use). Зміст і форма слів, синтаксичні конструкції природної мови мають загальноприйняте і всім зрозуміле значення. Якщо ґрунтуватися тільки на цьому принципі, істина стає чисто вербальною. Шиллер називав цей принцип догматичним [12, 51]. В живому спілкуванні природна мова володіє семантичною рухливістю і пластичністю. Слова можуть виражати безліч взаємопов'язаних і, водночас, відмінних значень і відтінків значень, які залежать від мети вживання слова. Цільове вживання слова співвідноситься з вибором його форми, фактом і контекстом його використання. Ця якість мови не веде до логічної невизначеності і не спотворює істинності думки, оскільки у кожному окремому випадку значення, що мається на увазі, є гранично ясним і прозорим. Для того, щоб визначити це, необхідно знати причини, цілі і обставини виникнення думки, оскільки відмінність між претензією на істину і самою істиною великою мірою залежить від них. Правильний вибір в антитезі “істинний//помилковий”, насамперед, залежить від того, наскільки важлива проблема. Якщо вона не є важливою, то вибір не має значення, антитеза втрачає своє значення. У кожному окремому випадку, в життєвих ситуаціях і в науці існують певні групи проблем, а також певний набір аргументів для їх інтерпретації. Відповідно розробляються методи і

шляхи їх розгляду, формується система істин, на які спираються випробувані і нові аргументи. Ці операції створюються штучно і певною мірою довільно, в результаті цілеспрямованого розумового зусилля. Отже, вибір в антитезі “істинний//помилковий” краще за все визначається природою і метою даної проблеми. Залежно від поставленої мети формулюються питання, відповіді на які кваліфікуються як істинні, якщо вони сприяють її досягненню, а інакше – як помилкові. Істина і помилковість завжди пов'язані з метою і природою об'єкта, що визначається. Як тільки бажаний результат накреслено, легко визначити, що мета, яку намагаються досягти, є істинною. Вона істинна, тому що її досягнення уявляються корисними і бажаними. Предикати “істинний//помилковий” тому логічно співвідносяться з предикатами “хороший//поганий”, що вказують на певну цінність. Все, що сприяє досягненню мети, – добре і істинно, те, що перешкоджає цьому, – погано і помилково. Перше означає успіх, друге – невдачу, тому що цінність істини полягає в її позитивних якостях, а помилковість – завжди негативна. Співвідношення істини і мети виявляється в контексті різноманітних людських інтересів. “Істинний//помилковий” є термінами, що розрізняють види цінності – вони виражають їх оцінку. Цінності не можна вважати цілком об'єктивними. Вони не представляють нічого, що можна б було приписати об'єктам, як таким. Оцінка створюється людиною і відображає характерне ставлення людини до реальності. Цінність об'єкта співвідноситься з реакцією, яку він викликає у людини і яку людина проявляє щодо нього. Шиллер писав [9, 153], що ця взаємна реакція легко виявляється і розкривається тільки в своєму первинному аспекті, що належить до індивідуальних, особистих цілей, коли антиномію “істина//помилковість” можна простежити в будь-якій пізнавальній операції. Встановлення так званих об'єктивних, суспільно значущих істин дається не так легко і часто стає практично неможливим. Суспільство здійснює майже такий самий жорсткий контроль за інтелектуальними новаціями, як і за моральними нововведеннями своїх членів. Все, що б не визнавалося і не оцінювалося як істинне і правильне окремими людьми, дістає загального визнання лише завдяки вибору всього суспільства. Істина стає дійсно значущою тільки тоді, коли вона дістає суспільного визнання [9, 51]. В цих відносинах стикаються різні критерії цінності, як позитивні, так і негативні. Не дивно, адже існує така різноманітність думок. Ця різноманітність може зникнути тільки у разі повної стандартизації людської природи.

У процесі мислення життєво важливо сприймати атрибути “істинний/помилковий”, як терміни антагоністи. Людина прагне істинного і намагається уникнути помилкового. Вона прагне шляхом перевірки, підтвердження відділити істину від претензії на неї. Тривалість цього процесу залежить від багатьох причин. Частково це пов'язано з тим, наскільки великий сумнів в істинності думки. З іншого боку, не менше значення має ступінь точності його оцінки. І, нарешті, багато що залежить від характеру тих, хто проводить перевірку, зокрема, від того, наскільки з довірою або критично ця думка сприймається. У будь-якому випадку цей процес, а також його результати, не слід вважати абсолютним, він завжди співвідноситься з конкретними обставинами і цілями. Теоретично процес перевірки і повторної перевірки перш, ніж претензія на істину завоює суспільне визнання як встановлена, неспростовна істина, може продовжуватися безконечно довго. В змінному світі жодна істина не може залишатися незмінною. Перевірену, встановлену істину завжди можна переоцінити, удосконалити або спростувати в результаті подальших перевірок. Отже, думку не можна вважати абсолютно правильною, істинною. Її цінність залежить не тільки від результату перевірки. Істинність думки змінюється залежно від ситуації, в якій її значення може бути спотворене. Помилкові думки, у свою чергу, не є повністю помилковими, тому що можуть виявитися обставини, за яких їх значення буде виправдано. Думка тому визнається правильною, істинною, але це визнання не гарантує, що воно залишиться правильним в кожному окремому використанні.

Тому питання про властивості істини продовжує обговорюватися у філософії. Дискусії концентруються навколо проблеми, як розуміти саме поняття “істина” – як щось

статичне, незмінне за своїм характером, або, навпаки, як таке, що прогресує, змінне. Шиллер розрізняв в ньому два значення і, відповідно, два напрямки в дискусії. Серед усіх характеристик, здатних ідентифікувати істину, із стародавніх часів виділялися такі якості, як постійність, стійкість, незмінність того, що визнавалося істинним. Відповідно до цієї концепції істина є абсолютною, тобто всеосяжною і неспростовною. Прихильники статичної, абсолютної істини тлумачать її як поняття, що займає центральне положення серед безлічі найсильніших емоційних асоціацій. Для них істина – єдина, абсолютна, незмінна, вічна, статична. В такій концепції вона існує абсолютно незалежно від людини, вона надлюдяна (superhuman), оскільки вона створена не людськими зусиллями. Сама думка, що якась важлива істина може бути результатом успішних інтелектуальних зусиль людини, здається їм святотатством. В прагматичній і волюнтаристській теорії проблема істини не являє собою ні парадокс, ні труднощі і не розглядається в сентиментальному контексті. Істина – це рішення проблеми, правильна відповідь на реальне і більш-менш термінове, гостре питання. Поняття “істина” не містить значення остаточності і постійно коригується. Цінність істини співвідноситься з тими фактами, через які вона була піддана перевірці і дістала статус “істини”. Вона, по суті, є прогресивною, мінливою. Більш того, вона повністю позитивна і не містить завуальованого заперечення. Всі істини, відомі людині, були досягнуті в результаті інтелектуальних зусиль, наукового дослідження і ретельного відбору.

Не менш важливою проблемою філософії є питання, за якими ознаками можна відрізнити істину від помилковості або помилки і чи можливо створити критерії, що дають можливість це зробити. Увляючи істину як форму цінності, а логічну думку, – як її оцінку, Шиллер намагався описати ознаки, за якими можна було б встановити істину на протигагу помилковості. У нього виникали сумніви, чи можна взагалі виробити загальні критерії істини [10, 45]. Які б критерії не були запропоновані, кожний з них повинен ґрунтуватися на принципі інтуїтивної самодостатності або гарантуватися іншим критерієм. Перший принцип ґрунтується на психологічному факті і є, по суті, довільним. В другому випадку, співвідношення одного критерію з іншим не буде остаточним, оскільки кожний новий критерій повинен бути підтверджений іншим і кінця цій процедурі не буде. Шиллер [9, 112], як істинний представник прагматичної теорії, накреслив вихід з такого, здавалося б, порочного кола. Визнаючи за головний показник істини результат і наслідки пізнавального процесу, він запропонував в якості критерію тест, перевірку, за допомогою яких можна з більшим або меншим ступенем точності відділити істину від помилковості. Повторюючи один і той самий тест або створюючи нові тести, можна, нарешті, наблизитися до бажаного результату. Істина, встановлена таким чином, не буде абсолютною, але вона буде тією, що перевіряється і прогресує. З кожним новим тестом помилкові ознаки і якості усуватимуться і істина виявить себе в усій своїй практичній корисності. В такій практиці Шиллер вбачав загальний критерій істини, оскільки він вважав, що істина відрізняється від помилковості тим, що вона корисна і застосовна в практичній діяльності.

Розвиваючи тезу про практичну корисність істини, він стверджував, що саме питання про істинність або помилковість є глибоко практичним. Він наводив як приклад Понтія Пілата, який як прокуратор Іудеї ставив питання “Що є істина?” [9, 95]. В цьому питанні не було ніякого філософського підтексту, це було суто практичне питання про якість свідочств і доказів, на основі яких він повинен був винести ухвалу. Подібне питання стоїть перед суддями в усі часи. Воно же має першорядне значення для людини, яка хотіла б уникнути розчарувань і невдач. Це питання про те, як, де і коли людина може довіряти собі, своїм інстинктам, своєму сприйняттю і своїй думці, якщо вона хоче досягти успіху. Виходячи з свого життєвого досвіду, людина повинна розуміти, які з її дій є істинними (правильними, хорошими – true), а які – ведуть на помилковий (false) шлях. Не менш важливо, щоб вона навчилася передбачати хід подій, щоб підготуватися до того, що чекає на неї. Передбачення припускає уміння аналізувати події за власним розсудом і відповідно

до своїх цілей з тим, щоб скласти якусь інваріантну схему або парадигму. В цій парадигмі можна згодом, залежно від обставин, міняти її змінні складові для визначення того, що правильно//неправильно, істинно//хибно.

Пропонуючи тест, перевірку, як критерій істини, Шиллер підкреслював [12, 74], що істина не може бути встановлена апіорі, до того, як вона пройде практичну апробацію. Будь-які критерії істини, які належать до апіорних думок, приречені на провал і саморуйнування. Суть його теорії полягає в тому, що тільки людський досвід може бути матрицею для розрізнення істини і помилковості. Істина, яку не можна перевірити на практиці, даремна, безглузда і не має цінності в людському досвіді. Істина нерозривно пов'язана з діяльністю, практикою і досвідом людини. Вона, поза сумнівом, великою мірою є суспільним продуктом, а її соціальна корисність є її головним визначником. Заявка на істину, яка “працює” успішно і підтверджена в ході практики людини, визнається істинною, але не незаперечною. В думках про “істину//помилковість” не може бути теоретичної закінченості. Безглуздо обговорювати цю антиномію в термінах незмінності і постійності або визнавати істину абсолютною. Істина відображає оптимальне співвідношення між реальністю і рівнем пізнання. Всяка істина відкрита і вразлива, тому що немає межі тому, що може стати предметом пізнання. В повсякденному житті, проте, рідко виникає сумнів щодо цих понять. Різниця між ними відчувається без зусиль, тому що, як істина, так і помилковість є виразом цінності заявки на істину в її ставленні до мети.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Russell B.* An Inquiry into Meaning and Truth. – N.-Y., 1940.
2. *Schiller F.C.S.* Problems of Belief. – London, 1924.
3. *James W.* The Meaning of Truth. – N.-Y., 1909.
4. *Smirnov A.* Truth and Islamic Thought in Comparison to World Philosophies. – N.-Y., 1997.
5. *Habermas Jurgen.* Knowledge and Human Interest. – N.-Y., 1990.
6. *Kierkegard S.* Concluding Unscientific Postscript. – Prinston, 1992.
7. *Foucault Michel.* The Order of Things. – London, 1970.
8. *Schiller F.C.S.* Studies in Humanism. – London, 1907.
9. *Schiller F.C.S.* Logic for Use. – N.-Y.
10. *Schiller F.C.S.* Humanism, Philosophical Essays. – London, 1903.
11. *Schiller F.C.S.* Formal Logic. – London, 1912.
12. *Schiller F.C.S.* Riddles of the Sphinx. – London, 1910.